

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР
ЖӘНЕ
КОМПАРАТИВИСТИКА**

**МАДАНИЯТ АРАЛЫҚ БАЙЛАНЫШТАР
ЖАНА
КОМПАРАТИВИСТИКА**

**МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ
И
КОМПАРАТИВИСТИКА**

Гүлназ Искакова, аға оқытушы
Индира Оразбекова,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент
(Алматы, Қазақстан)

СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМНІҢ ДАУЫС ЫРҒАҒЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР МЕН ҰҚСАСТЫҚТАР

Кез-келген тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінің, яғни сөздердің дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол тілдің күрделі супрасегменттік просодикалық деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды. Дауыс ырғағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауында атқаратын рөлі ерекше, сондықтан да болар дауыс ырғағы дыбыстардан да бұрын пайда болған. Оған дәлел ретінде дамуы жоғары саналатын үйірлі хайуанаттардың өзара қатынастарында олардың дауыс ырғағының құбылуының мәні зор екені айтылады.

Дауыс ырғағының адамдардың қарым-қатынасындағы ең алғашқы құралы, сөздің ажырамас бөлігі екендігін онтогенез көрсеткіштері арқылы білуге болады. Бесіктегі сәбилер, ең алдымен үілдеуден бастап қана қоймай, сөз мағынасын түсінбесе де, анасының дауыс ырғағын, сөздің интонациясын ұға бастайды, соған сай әрекет жасайды. Олардың жауап ретінде жасаған әрекеттері мен шығарған дыбыстарының тонының өзгеруінен оның ойын білуге болады. Осы өзгерістер дауыс ырғағының алғашқы қадамдары ретінде қызмет атқарады.

Әуеліде “интонация” термині латынның “intonare – қатты сөйлеу” деген сөзінен пайда болған. Бұл термин ең алдымен музыка саласында қолданылған. Бұл сөздің алғашқы мағынасы қазіргі мағынасына негіз болуы әбден мүмкін, қатты сөйлеу деген мағынаның түбінде дауыс шығарып, дыбыстау деген ой, сөз жатқан болар.

Гүлназ Искакова, аға оқытушы
 Индира Оразбекова,
 филология ғылымдарының кандидаты,
 доцент
 (Алматы, Қазақстан)

**ИНТОНАЦИЯНЫҢ ДАУЫС ЫРҒАҒЫНДАҒЫ
 ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ
 ТАР МЕН ҰҚСАСТЫҚТАР**

Фонетикалық жүйесі оның сегменттік дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол сегменттік просодикалық деңгейін, яғни интонациялық сипатын да қамтиды. Бір-бірімен қарым-қатынас жасауындағы дыбыстан да болар дауыс ырғағы болған. Оған дәлел ретінде дамуы айтуға болады. Айтушының айту әрекеттері мен шығарған дыбыстан оның ойын білуге болады. Осы айтушының алғашқы қадамдары ретінде қызмет

термині латынның “intonare – қатты айту” деген сөзден алған. Бұл термин ең алдымен музыка сөзін алғашқы мағынасы қазіргі мағынаға дейін мүмкін, қатты сөйлеу деген мағынада алып, дыбыстау деген ой, сөз жатқан

Дауыс ырғағына анықтама беруде біз Е.А.Брызгунованың анықтамасын негізге аламыз: “Интонация – звуковое средство языка (различное соотношение количественных изменений основного тона, интенсивности, длительности, тембра), с помощью которого говорящий и слушающий выделяют в потоке речи высказывание и его смысловые части, противопоставляют высказывания по их цели, выражают субъективное отношение к содержанию высказывания.”[1,160]

Бірнеше ғалымдардың дауыс ырғағына берген анықтамаларына талдау жасай отырып, олардың анықтамасында төменгі компоненттер орын алатыны анықталды.

Автор	Дауыс ырғағының компоненттері						
	Тонның биіктігінің өзгеруі	те мбр	ір кіліс	Фразалық екпін	Ырғақ	қарқын	ымыс
Пешковский	+	+	+	+	+		
Норк	+	+	+	+	+	+	
Торсуев	+	+		+		+	
Васильев	+	+		+		+	
Ахманова, Никонова	+			+	+		
Дикушина	+			+	+	+	
Ваараск	+	+		+	+		
Трахтеров	+	+		+			
Хальверсон	+			+			+
Матусевич	+	+			+		
Трубецкой	+			+	+		
Ладо, Фриз	+				+		
Витомская	+			+			
Хилл	+			+			
Жанна Видон-Варне	+				+		
Щерба	+						
Джоунз	+						
Нұрмаханова	+		+	+	+	+	

Алайда, адамдардың арасындағы қарым-қатынаста болатын көптеген әртүрлі жағдайлар қарым-қатынастың мақсат, міндетіне сай сұраулы сөйлемнің түрлері де өзгеріп отыратынын көрсетеді.

Ағылшын тілінде қазақ тілі секілді сұраулы сөйлемнің мазмұны мен коммуникативтік мәні лексико-грамматикалық құралдар мен дауыс ырғағы арқылы жеткізіледі. Сұраулы сөйлемнің бірнеше түрлері бар және олардың арасында да айырмашылықтар мен өздеріне тән белгілері болады. Бұл сұраулы сөйлемнің күрделі көпфункционалды құбылыс екенін көрсететін тәрізді. Сөйлеу барысында сұрақтың құрылысы мен мағынасы да өзгеруі мүмкін.

Жалпы алғанда, сұраулы сөйлемнің түрлері дәстүрлі түрде жалпы, арнайы, альтернативті және бөлінбелі (разделительный) болып бөлінеді. “Сұрақтың коммуникативтік типтері – бұл сөзде синтаксистік құрылысы мен лексикалық мазмұны жағынан ғана емес, ең маңыздысы коммуникативтік белгісі арқылы бір-бірінен ажырайтын жай сөйлемдер” деп Н.У.Түркбенбаев анықтама берген./16,18/

Ағылшын тілінде сұраулы сөйлемнің үш түрі бар:

1.сұраулы есімдігі бар сұраулы сөйлемдер. *Where do you live?*

2.көмекші сөздер арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер. *Are you sure?*

3.тек интонация арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер. *You have found?*

Ал қазақ тілінде сұраулы сөйлем жасаудағы бір ерекшелік дауыс ырғағымен бірге сұраулы сөздер мен сұралы шылаулар үлкен қызмет атқарады. Қазақ тілінде сұрақтың екі негізгі тобы бар:

1. сұраулы есімдігі бар сұраулы сөйлемдер. *Сен қайда барасың?*

2. сұраулы шылаулар арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер. *Қалаға барасың ба?*

Тек дауыс ырғағы арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер туралы айтсақ, ол қазақ тіліне тән емес. Н.У.Түркбенбаевтың айтуына қарағанда, қазақ тілінде тек дауыс ырғағының көмегімен жасалатын сұраулы сөйлемдер өте сирек кездеседі дей отырып, мына мысалды келтіреді: [2,17]

- *Кешегіні ұмытқан жоқсың ба?*

- *Кешегіні?*

Соңғы сұрау тек қайталап сұраудан пайда болған сұрақтың бір түрі деп ол өз ойын қорытады.

Негізінен, ағылшын және қазақ тілдері бір-бірімен генетика жағынан алшақ тұрған тілдер. Ағылшын тілі герман тіліне жатса, қазақ тілі түркі тіліне жатады. Ағылшын және қазақ тілінде ұқсас

интонациялық құбылыстар кесдеседі, олар сондай-ақ әлемдегі көптеген тілдердегі әмбебап интонациялық қасиеттерге жатқызылуы мүмкін. Мысалы, дауыстық тонның жоғары не төмен қарай қозғалуы әрбір тілдің мелодикалық жүйесінің негізін құрайтыны белгілі. Сөздің аяқталуы тонның төмендеуінен білінсе, ал аяқталуы, мысалы сұрау – тонның жоғарылауынан байқалады.

Ағылшын тіліндегі жалпы сұрақтың қазақ тілінен айырмашылығы сөздік құрамында болады. Қазақ тіліндегі жалпы сұрақта оны толықтырып, сұрау екенін көрсететін сұраулы шылаулар болып табылады: ба, бе, ма, ме, па, пе т.б. Эксперименттік зерттеулерге сүйене отырып, аталып өткен шылаулар арқылы жасалатын ашық сұраулы сөйлемнің дауыс ырғағына қарасақ, негізгі тонның сол шылау жалғанып, мағыналық өзек болып тұрған баяндауышқа дейін көтерілумен қатар, оның тон жиілігі мен интенсивтілігінің де біршама молаятыны байқалады. Сөйлемнің басы мен соңына қарағанда, оның ортасындағы сөз буындарының айтылу қарқыны жылдамырақ болады. Шылаулар арқылы жасалған сұраулы сөйлемдер көбінесе дауыс ырғағының негізгі тон жиілігінің орташа регистрінде орта интенсивтілікпен айтылады.

Do you speak English?

Сіз ағылшын тілін білесіз бе?

Can I help you?

Мен сізге көмектесе аламын ба?

Ал, кейбір жағдайда қазақ тіліндегі жалпы сұрақта сұраулы жұрнақтар мен шылаулар сөздің, көбінесе етістіктің негізіне жалғану арқылы сұрау тудырады, оларға –мы, –мі, –бы, –бі, –сы, –сі т.б.

Сен, немене тоңып қалғанбысың?

Сен, немене тоңып қалдың ба?

Бұл екі сөйлем бір мағына беріп тұрса да, әртүрлі дауыс ырғағымен айтылады. Бірінші сөйлемде дауыс ырғағы қайталап сұрауда қолданылатын дауыс ырғағы секілді тон сәл жоғары көтеріледі.

Ағылшын тілінде бұндай ерекшеліктер болмаса да, жалпы сұрақта дауыс ырғағы жоғарғы тонмен, яғни rising tone, кейде falling-rising tone көмегімен айтылады. Ал қазақ тіліндегі сұраулы шылау сөздің не сөйлемнің аяғында болғанда тон төмендейді, алайда кейбір жағдайларда сөйлеушінің тонды жоғары көтергендігі байқалады, бұл жағдай оның ерекше жоғары көңіл-күйде тұрғанын көрсетеді.

Н.У.Түркбенбаев осындай екі жағдайды салыстыра келе, мынадай сызбамен көрсетеді:

Күшті жел ме?

Н.У.Түркбенбаев қазақ тілінде тек дауыс ырғағы арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер қайталап сұрау нәтижесінде пайда болады деп айтқан ойы туралы айтып өткенбіз. Ағылшын тілінде соңғы кезде тек дауыс ырғағы арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдер өте жиі қолданылады. Бұндай сұраулы сөйлемнің түрі жоғары тонмен айтылады. Қазақ тілінде бұл сұраулар төменгі жиіліктен басталып, тонның жоғары көтерілуін байқауға болады. Мұндай тондағы өзгеріс сөйлеушінің қайталап сұрап, өзінің таң қалғанын не болмаса тітіркенген сияқты т.б. сезімдерін көрсетеді.

Мысалы:

Дайын емеспін?
Ұйқым келді?

You haven't found?
He is sleeping?

Арнайы сұраққа келсек, ағылшын тілінде олар сұраулы есімдіктерден басталады және сөйлемнің мұндай тәртібі сөйлемде қатаң сақталады. Қазақ тілін ағылшын тілімен салыстырғанда, қазақ тілінде сұраулы есімдіктің бір нақты тұрақты орны жоқ. Сұрау есімдігі арқылы жасалатын сұраулы сөйлемдердің дауыс ырғағы сол есімдіктердің сөйлемдегі орнына қарай құбылады. Сұрау есімдігі сөйлемнің басында тұрған жағдайда, ол сөйлемде екі мағыналық өзек байқалады. Оның біріншісі логикалық акценттелген сұрау есімдігінде болса, екіншісі синтагманың аяғындағы екпін түскен сөзден көрінеді. Сұрау есімдігі арқылы жасалған сөйлемнің дауыс ырғағының жалпы контуры аяғына қарай бәсеңдейді де, кең диапазонмен ерекшеленеді. Мұндай ой екпіні сұрау есімдігіне түсетін сөйлемдегі мағыналық өзек, әдетте негізгі тонның ең жоғары мәніне ие болады. Сөйлемнің соңындағы оның екінші өзегі мол ұзақтылықпен беріледі. Сөйлемнің жалпы айтылу қарқыны орташа болады.

Сұраулы сөйлемдегі негізгі логикалық мазмұнға ие болатын есімдіктің орны өзгерсе, сөйлемнің интонациялық суреті де өзгеріп кетеді. Егер де сұрау есімдігі сөйлемнің аяғында болса, мұндай

сөйлемнің әуені барып, шұғыл жоғары тонмен

Мысалы: /

С

Ш

К

Ағылшын тонмен айтыла сұраулы есімдік

Мысалы: /

Екі тілде кездеседі. Негі сөйлемнің аяқта

Альтернати сұрақтардың ай болады. Олай жоғары тонмен тілінде альтерн болады, ал жоға

Will you go t

Сіз театрға

Ал, disjuncti секілді екі бөлік хабарлама болы бірінші бөлік : екіншісі жалпы : жоғары көтеріл бермейді.

сөйлемнің әуені мағыналық өзектегі соңғы буынға дейін көтеріліп барып, шұғыл төмендейді. Мұндай сөйлем кең тоналды диапазонмен жоғары тоналды регистрде айтылады.

Мысалы: *How old are you?*

Сен неше жастасың?

When will you come back?

Қашан ораласың?

Ағылшын тілінде сұраулы сөйлемнің бұл түрі, әдетте төменгі тонмен айтылады, яғни falling немесе low-fall. Ал қазақ тілінде тон сұраулы есімдікте жоғары көтеріледі, содан соң төменге қарай түседі.

Мысалы: Қайда жақсы жол?

Екі тілде де арнайы сұрақтың дауыс ырғағында ұқсастықтар кездеседі. Негізгі тонның қозғалысы бірдей, аяқталуы хабарлы сөйлемнің аяқталуымен сәйкес келеді.

Альтернативті сұрақтың дауыс ырғағы жалпы және арнайы сұрақтардың айтылу дауыс ырғағының қосындысы деп айтуға да болады. Олай дейтін себебіміз бұндай сұрақтың бірінші бөлігі жоғары тонмен айтылса, екіншісі төменгі тонмен аяқталады. Қазақ тілінде альтернативті сұрақтың екі бөлігінің арасында сәл іркіліс болады, ал жоғары тон бірінші бөлікте қолданылады.

Will you go to the theatre or to the cinema?

Сіз театрға барасыз ба, әлде киноға барасыз ба?

Ал, disjunctive question, яғни бөлінбелі сұрақ альтернативті сұрақ секілді екі бөліктен тұрады, тек айырмашылығы бірінші бөліктің жәй хабарлама болып, екінші бөлігі мини-сұрақ түрінде беріледі. Әрине, бірінші бөлік хабарлы сөйлем секілді төменгі тонмен айтылса, екіншісі жалпы сұрақтың дауыс ырғағын қайталайды, яғни негізгі тон жоғары көтеріледі. Қазақ тілінде сұрақтың бұл түрі жиі қолдана бермейді.

Ағылшын және қазақ тілдерін салыстыра отырып, екеуінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, тек өздеріне ғана тән қасиеттерін аңғардық. Сол ерекшеліктері мен айырмашылықтарының әсерінен студенттерде шет тілінің дауыс ырғағын меңгеруде көптеген қиыншылықтар кездеседі, сондықтан олар өз ана тілінде қалыптасқан дағдыларды шетел тілінде де қолданады, яғни тасымалдап алады. Ал сол қиыншылықтарды анықтап, оларды болдырмау жолдарын анықтау үшін екі тілді салыстыра отырып зерттеу керек. Тек салыстыра отырып талдау жасау негізінде тілдік интерференцияның әсерінен пайда болатын қиыншылықтар мен қателерді анықтауға болады. Шетел тілінің фонетикалық жүйесін просодияны қоса алғанда, тек оны студенттердің ана тіліндегі жүйемен салыстыру арқылы меңгеруге болады, және де екі тілдің просодиясын салыстыра отырып, интерференция аясын анықтау мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. – М.: Изд-во Московского унив., 1963. – С. 121.
2. Туркбенбаев Н.У. Интонация простых вопросительных предложений. - Алматы, 1971. – С. 150.
3. Тусупова Г.К. Формирование навыков немецкого произношения в казахской аудитории (языковой вуз). Дис.канд.пед.наук. - Алматы, 2005. - С. 200.
4. Исаев М.К. Фонетические особенности английской речи казахов. - Алматы, 2004.
5. Мурзалина Б.К. Коммуникативная природа интонации в сопоставительном освещении. Дисс.док.фил.наук. - Алматы, 2003. – С. 200

Қазақ
көркем тә
қаламгерд
деңгейде
орайда, б
атап айтқ
қарастыра
«Сыбань
ақын Ф.
Ф.Моргун
Мұқановт
өлендерін
М.Әу
1925 жыл
Кейінгі ж
атпен қай
шешесіне
айырылға
катігездіг
М.Әу
пейзажды
бедерлі д
Әңгіме ж